

КРИЗА ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ: СУБ'ЄКТНО-ЦІННІСНИЙ ПІДХІД ДО ТИПОЛОГІЇ

У психологічному вимірі життєва криза людини – це насамперед внутрішня криза особистості, зумовлена станом її свідомості, особливостями її цінностей та переживань. Саме з цієї причини кризові явища спостерігаються і в тих людей, які на погляд оточення є цілком благополучними з точки зору пересічних уявлень про щастя. Попри те, що людина може бути здоровою, матеріально благополучною, коханою і успішною у кар'єрі, все ж незрозумілий душевний неспокій вносить сум'яття в життя і викликає осудливий подив оточення. Вислови “чого йому ще треба”, “з жиру біситься” та подібні – це кліше масової свідомості, яке відображає не лише нерозуміння проблем особистісного росту, а й виражену соціально-нормативну спрямованість на мінімізаційні тенденції в уявленнях про сенс життя людини. Суперечність між щастям “по мінімуму”, рамки якого визначаються суспільними умовами життя людини і постійним намаганням розвиненої особистості вийти за межі життєвої ситуації і стати над нею, контролювати свою долю, є очевидною причиною життєвих криз. Отже, цілком виправданим є положення про те, що психологічне вивчення цього явища має бути спрямоване на аналіз суб'єктивності і суб'єктності. Не применшуючи значення досліджень міжособистісних стосунків, престижу, статусу та інших соціально-психологічних “об'єктивних” чинників життєвих криз, ми все ж предметом нашого дослідження зробили свідомість, оскільки сама вона є власне психологічною реальністю, концентруючи в собі всі життєві стосунки. Безумовно, що для психологічних досліджень суб'єктивне, за висловом О.Ухтомського, є не менш об'єктивним, ніж так зване об'єктивне.

Проблема дослідження свідомості у психології – це в першу чергу проблема “одиниць” дослідження. Започаткована С.Л. Рубінштейном і розвинена В.Ф. Василюком традиція вивчення переживання як одиниці

свідомості стримується труднощами у експериментальному моделюванні цієї мінливої і важко вловимої частинки “потоків свідомості”. Більш продуктивним, в усякому разі на сучасному етапі розвитку психологічного інструментарію, є виділення цінностей як одиниці дослідження свідомості [1], [2].

Життєва криза, за визначенням Т.М. Титаренко, – це “тривалий внутрішній конфлікт з приводу життя в цілому, його сенсу, головних цілей та шляхів їх досягнення” [7; 15]. Зміст життєвої кризи, якщо дивитися на неї крізь призму цінностей, полягає у тому, що цінності,

які сформувалися у людини на певному етапі життя, вступають у суперечність з можливістю задоволення потреб особистості на новому життєвому етапі. При цьому, з точки зору суб'єктивних переживань, не має значення які чинники – зовнішні (як-от зміна суспільних цінностей) чи внутрішні (фрустрація життєвих смислів, переоцінка цінностей) є причинами кризи. Для психологічного дослідження важливим є насамперед те, що життєва криза є феноменом внутрішнього суб'єктивного світу людини, а цінності є одиницею дослідження свідомості, які піддаються експериментальному дослідженню, і, як буде показано нижче, математичному моделюванню.

Основна проблема застосування індивідуально зорієнтованих методів дослідження свідомості – це проблема достовірності й надійності отриманих даних. Чи можуть разові “зрізи” чи “проби” з потоку свідомості дати правдиву інформацію про весь потік? Особливо коли йдеться про кризові стани, які характеризуються значною рухливістю, мінливістю і нестабільністю переживань і устремлінь? Як актуалізувати у свідомості справді значимі цінності і відмежуватися від випадкових, ситуаційних і другорядних? При плануванні експерименту автором статті було використано два прийоми: 1) застосування каузометрії для актуалізації найважливіших життєвих подій і значимих людей у свідомості досліджуваного; 2) психосемантичне моделювання свідомості для встановлення кореляційних зв'язків між виявленими цінностями.

Вивчаючи ціннісну свідомість творчо обдарованих людей, ми виявляли найважливіші життєві цінності шляхом порівняння і оцінки виявлених з допомогою каузометрії значимих людей. Процедура порівняння здійснювалася методом “тріад”, що його запропонував Дж.Келлі [8]. Такий підхід має ряд переваг:

- 1) порівнюючи особистісно значимих людей, досліджуваний актуалізує у свідомості історію свого життя і справді життєві, а не ситуативні цінності;
- 2) формулюючи ціннісний конструкт, досліджуваний водночас формулює і протилежний полюс конструкту, що дає змогу більш точної інтерпретації;
- 3) досліджуваний не вибирає цінності із списку, а формулює їх сам, вкладаючи власний суб'єктивний смисл і використовуючи власні засоби його вербалізації. Нюанси, які за такого підходу стають виразними і видимими, відображають індивідуальне й особливе у ціннісній свідомості людини.

Процедурою дослідження передбачено також створення досліджуваним матриці шляхом рангування виявлених цінностей відносно життєво значимих осіб. Це у свою чергу дає змогу зробити факторний аналіз і отримати таким чином математичну модель ціннісної свідомості людини. Як бачимо, процедура доволі складна, але чи може бути по-іншому, коли

йдеться про вивчення свідомості.

Дослідження життєвого шляху творчо обдарованих людей і особливостей їх ціннісної свідомості дозволяє, на наш погляд, намітити деякі нові підходи до проблеми розуміння і врегулювання життєвих криз. Психосемантичний аналіз ціннісної свідомості творчо обдарованих людей виявив ряд закономірностей. Найголовніші з них (феномен одного квадранта, феномен мінливої стійкості, феномен дихотомічного поділу цінностей) схематично зображено на рисунку 1.

Феномен одного квадранта. Незважаючи на те, що сама процедура дослідження спрямована на виявлення біполярних конструктів, семантичний простір основних, найзначиміших цінностей окреслюється, як правило, одним квадрантом. Справді, питання про валентність цінностей, зокрема про цінності зі знаком “-“ може ставитися лише тоді, коли йдеться про невідповідність суспільних та індивідуальних цінностей. Коли ж йдеться про цінності індивідуальної свідомості, то вони мають винятково позитивну валентність для особистості, навіть якщо вона не завжди збігається з усталеним у суспільстві розумінням цінностей. Для окремої людини цінностями можуть бути і лінощі і впертість і громадська пасивність. Коли ж окремі цінності у семантичному просторі займають координати із знаком “-“, це є свідченням кризових процесів у свідомості людини.

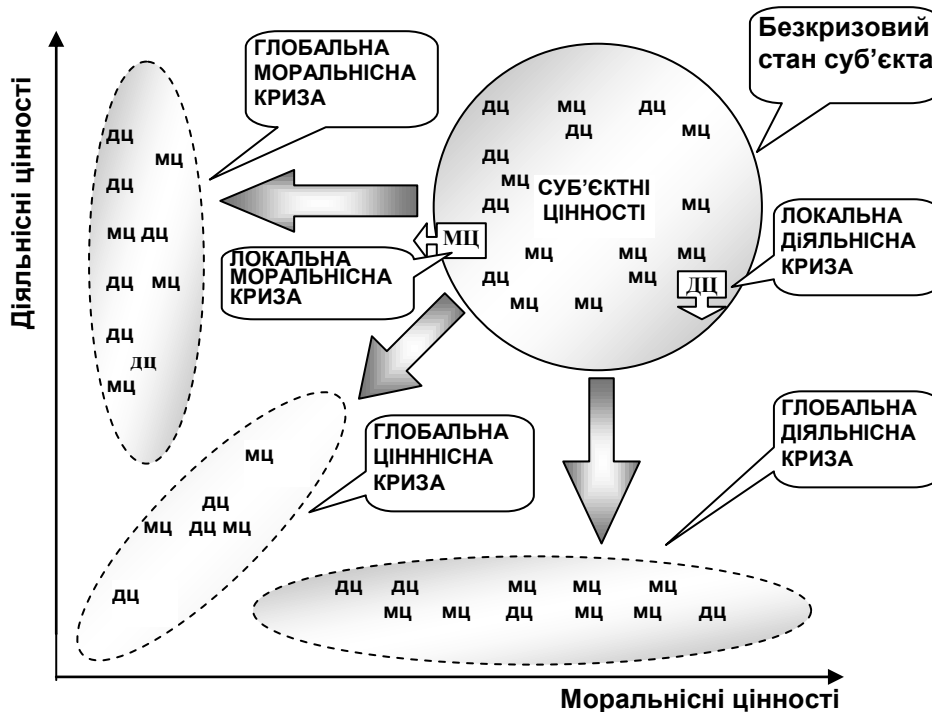

Рис.1. Відображення кризових явищ у ціннісній свідомості суб'єкта.

Феномен дихотомічного поділу цінностей. Факторний аналіз ціннісної свідомості обдарованих людей показує, що майже всі цінності охоплюються двома факторами.

Детальний аналіз дає підстави для того, щоб визначити їх як діяльнісні цінності (ДЦ) та моральнісні цінності (МЦ). Цей дуже загальний поділ є чи не єдино можливим, коли зважати на те, що кожна людина має індивідуальний набір тільки їй властивих цінностей, які важко охопити більш детальною класифікацією.

Феномен мінливої стійкості. Отримані нами результати дозволяють по-новому поглянути на проблему особистісної спрямованості і стійкості. У виконаних у рамках номотетичного підходу дослідженнях проводиться ідея існування певних незмінних стабільних диспозиційних утворень, які жорстко визначають поведінку людини. Тоді звідки ж беруться кризові явища і, що головне, як вони долаються, коли винятково стійкі “детермінатори” руйнуються, переоцінюються чи зникають? У запропонованій нами моделі нічого й нікуди не зникає, та й не можуть зникнути із свідомості людини її найважливіші життєві переживання, найніжніші спогади, моменти натхнення. Психосемантична модель ціннісної свідомості дає змогу наочно представити, що у різних життєвих ситуаціях на перші ролі виходять різні цінності, тобто міняються не цінності, а кореляційні зв’язки між ними. Перелік цінностей залишається незмінним, змінюється лише їх семантичне наповнення за рахунок зміни характеру зв’язків з іншими цінностями, а також може змінюється рівень значимості цінності у різних ситуаціях за рахунок ступеня її взаємозв’язків. Чим більше взаємозв’язків має цінність, тим вона значиміша для людини, і навпаки, чим менше цих зв’язків, тим більше ізольованою є та чи інша цінність, і тим меншою мірою вона визначає поведінку людини. Таким чином, стійкості особистості надає усталена система цінностей, а пластичністю, адаптивністю особистість має завдячувати гнучкій системі взаємозв’язків між цінностями, що здатна перебудовуватися у залежності від типу і значимості життєвої ситуації. Життєва ситуація є тим значиміша для особистості, чим більше вона конгруентна її ціннісній свідомості. У випадку, коли життєва ситуація не співвідноситься з системою цінностей особистості, іншими словами не знаходить в суб’єкта шкал для оцінки, вона сприймається людиною індиферентно і поведінка може бути імпульсивною і випадковою.

На рис.1. представлено динамічну модель ціннісної свідомості. Як уже зазначалося, у результаті факторного аналізу виділяються дві групи цінностей, які, виходячи із їх змісту і функцій, що вони виконують, було

названо моральнісними та діяльнісними цінностями. Цей емпірично одержаний поділ добре узгоджується із теоретичними уявленнями про співвідношення соціального та індивідуального в особистості. Існування людини у суспільстві є повноцінним лише у тому випадку, коли людина оволодіває певною частиною суспільних діяльностей. В інтеріоризації суспільних діяльностей завжди є багато типового, загального, і ще більше особливого, адже

кожна людина присвоює культурні впливи вибірково – лише декілька чи декілька десятків діяльностей із тисячі можливих. Отже, соціокультурна ситуація (за Л.С.Виготським) містить у собі безліч можливих комбінацій діяльностей, які можуть бути інтеріоризовані людиною в індивідуальних, тільки цій людині притаманних, поєднаннях. Таким чином, індивідуальне поєднання інтеріоризованих діяльностей веде до становлення індивідуальності людини і як суб'єкта суспільних діяльностей, і як суб'єкта суспільних стосунків. Справді, будь-які діяльності лише тоді мають сенс, коли вони можуть бути оцінені іншими людьми (звісно, не лише в утилітарному сенсі). Маяковський якось написав: “Я поет, і цим для всіх цікавий”. Налаштованість діяльнісних цінностей на людей закономірно веде до їх взаємодії з моральнісними цінностями, які з одного боку надають діяльнісним цінностям сенс, а з другого – задають їм рамки, в яких вони можуть бути реалізовані без шкоди для інших людей, які також прагнуть до самореалізації. Діяльнісні і моральнісні цінності у їх взаємозв'язках і взаємозалежностях ми назвали **суб'єктними цінностями**, оскільки вони визначають напрямки активності людини і обов'язково, з необхідністю детермінують її діяльність.

Поділ суб'єктних цінностей на діяльнісні та моральнісні хоча й на перший погляд нагадує запропонований М.Рокичем поділ цінностей на термінальні та інструментальні, проте це зовсім різні класифікації. Відмінність полягає насамперед у тому, що у номотетичному підході Рокича – це інтеріоризовані, тобто “присвоєні цінності”, своєрідна індивідуальна копія матриці суспільних цінностей. Суб'єктні цінності – це індивідуальне утворення, детерміноване індивідуальною історією життя людини, її власним життєвим досвідом. Психосемантичне моделювання дозволяє показати, що ніби-то одна й та ж цінність, скажімо, доброта чи творчість, у різних людей може означати зовсім різні речі. Так, у свідомості однієї людини конструкт “творчість” корелює із такими діяльнісними цінностями як “оригінальність мислення”, “нестандартний підхід до вирішення задачі”, “почуття нового” тощо. Одночасно “творчість” може корелювати й з моральнісними цінностями, як от “доброта”, “прагнення робити користь людям” тощо. У іншої людини семантичне поле конструкту “творчість” окреслюється такими діяльнісними цінностями як “кмітливість”, “дотепність”, “вміння показати себе”, а кореляційні зв'язки з моральнісними цінностями взагалі можуть бути відсутні. Отже, зрозуміло, що одна й та ж цінність у різних людей може позначати зовсім різні поняття і по різному впливати на їх поведінку.

Суб'єктні цінності є стійкими, але на протигагу Рокичевим термінальним та інструментальним цінностям, не незмінними диспозиційними утвореннями.

суб'єктні цінності є водночас пластичними, здатними гнучко пристосовуючись до специфіки кожної ситуації. Це можливо завдяки механізмові зміни взаємозв'язків із іншими цінностями. При зіставленні змістів ціннісної свідомості та особливостей тієї чи іншої життєвої ситуації кожен раз відбувається переструктурування зв'язків між цінностями при збереженні ролі провідної цінності.

З огляду на це, ціннісна детермінація діяльності може розглядатися на двох рівнях. Перший, який зазвичай називають боротьбою мотивів, виходячи із запропонованої моделі постає як зіставлення цінностей. Дійсно, важко уявити, що у свідомості існує настільки повна і розгалужена система готових уявлень, яка містить спонукання до тисяч діяльностей у мільйоні найрізноманітніших ситуацій. Перший етап у мотивуванні – це зіставлення особливостей життєвої ситуації із системою цінностей особистості, власне, це оцінка ситуації. Результатом оцінювальної діяльності є визначення рівня значимості ситуації (особистісного смислу, за О.М.Леонтєвим), відшукування у життєвому досвіді релевантних способів реагування або ж конструювання нових з допомогою особистісних життєвих стратегій та вибір оптимальних видів діяльностей, насамперед з тих, що вже є в арсеналі людини.

Другий етап мотивування – це вироблення та детальне інструментування мотиву діяльності, що значною мірою залежить вже не від внутрішніх особливостей свідомості людини, а від особливостей ситуації та предмета, на який має бути скерована діяльність. На цьому етапі твердження, що “мотив – це предмет” на наш погляд вже не виглядає суперечливим. Коли мотив розглядати як результат роботи ціннісної свідомості, то по-новому виглядає проблема вивчення мотивації і прогнозування поведінки. Власне мотиви, і це показано у переважній більшості досліджень, піддаються вивченню в основному ретроспективно, через самозвіти, або ж через вивчення результатів діяльності досліджуваних. Спрогнозувати напрямки поведінки людини, особливо коли йдеться про складні життєві ситуації, пов'язані із кризовими явищами, можна до певної міри вивчаючи психосемантичну модель її ціннісної свідомості.

Життєві кризи в рамках запропонованого суб'єктно-ціннісного підходу до аналізу свідомості можуть розглядатися на двох рівнях – як локальні і як глобальні.

Локальна криза – це криза однієї або кількох значимих цінностей. Проведене нами психосемантичне дослідження ціннісної свідомості творчо обдарованих людей показало, що їх ціннісна сфера складна і структурована. Це означає, що при оцінці творчих чи життєвих ситуацій творча особистість послуговується чималою кількістю понять (15 – 30), які мають високу значимість і є взаємопов'язаними. На певному життєвому етапі одна з цих цінностей в силу різних причин може втратити значимість, спричинивши моральнісну чи діяльнісну локальну ціннісну кризу.

Локальна діяльнісна криза – це стан, який переживає творча особистість тоді, коли

якийсь прийом діяльності, який завжди давав бажані результати, виявляється неефективним на новому витку творчості.

69

Зазначимо, що критерієм ефективності чи неефективності може бути не лише результат, як об'єктивний показник діяльності, а й внутрішні вимоги творчої особистості до оригінальності, новизни, “інтелектуальної елегантності” методу, з допомогою якого цей результат був отриманий. Знецінення однієї цінності не веде до загальної перебудови ціннісної свідомості. Вихід з кризового стану здійснюється за рахунок конструювання потрібної діяльній цінності, ресурсом для чого є фонд наявних цінностей і стратегії творчої діяльності. Для прикладу можна взяти стратегії технічної творчості, виділені академіком В.О.Моляко [3]. На певному етапі розвитку творчу особистість перестає задовольняти стратегія аналогізування чи комбінування, хоча вони й забезпечують кінцевий результат. Поступово перевага надається реконструюванню як найбільш “творчій” стратегії [4]. Кризові явища долаються уже наявними і закріпленими у свідомості людини засобами шляхом переструктурування діяльній цінностей, коли місце конструкта, що втратив значимість, займає інший, який є ефективнішим у даній ситуації. Ця криза проявляється у тимчасовому спаді результативності творчості.

Глобальна діяльній криза має місце тоді, коли всі, або більшість видів діяльності, які були значимими для людини через різні причини (звільнення з роботи, вихід на пенсію тощо) втрачають свою цінність. Графічне зображення семантичного простору ціннісної свідомості людини ніби сплющується, наближаючись до осі моральній цінностей. Моральній цінності, зберігаючи високу значимість, втрачають свою опору; вони не можуть бути реалізовані і людина втрачає контроль над своїм життям.

Творча діяльність за таких обставин є важливим ресурсом для реанімації ціннісної сфери людини. Це стає можливим за рахунок таких властивостей творчості, як орієнтація на процес, на новизну, оригінальність, стратегічне мислення тощо. При цьому власне предмет творчості має досить відносно ціннісне значення; в цьому сенсі творча людина забезпечує собі високий ступінь свободи у будь-яких життєвих обставинах, оскільки завжди у змозі відшукати замітники (хоча, звісно, не завжди рівноцінні) предмету своєї творчої діяльності.

Локальній моральній криза розвивається за вже описаним алгоритмом. Як показують результати наших досліджень [5], у житті майже кожної творчої людини рано чи пізно відбувається криза, пов'язана із такою моральній цінністю, як дружба. Обдарована особистість на певному етапі стає самотньою, оскільки через свій стрімкий творчий розвиток відривається від цінностей колишніх друзів, а нових серед людей “свого творчого рівня” не набуває через свідому чи несвідому конкуренцію з ними. Типовим, але не зовсім

ефективним, виходом із цієї кризи є заміна у свідомості реальних друзів віртуальними. Це, як правило, люди, з якими дружили, але втратили контакт ще в юності, або ж видатні люди, які не входять до контактного оточення, але до яких постійно звертаються за мисленною підтримкою. Згодом на вищих щаблях особистісного розвитку появляються й звичайні друзі, з якими підтримуються контакти, але за нашими спостереженнями, це як правило люди, які

70

не розцінюються як конкуренти в творчій діяльності. Локальна моральнісна криза, як і діяльнісна, вирішується переструктуруванням ціннісної свідомості і не зв'язана з виробленням кардинально нових цінностей.

Глобальна моральнісна криза може бути викликана різними причинами, серед яких можуть бути і кардинальна ціннісна переорієнтація суспільства [6], і важкі життєві розчарування. Людина втрачає сенс життя і діяльнісні цінності, які забезпечують високий рівень творчих умінь виявляються непотрібними. Нерідко така ситуація веде до пошуку заміників смислу в алкоголі і наркотиках, що веде до швидкої деградації творчих здібностей. Зазначимо, що для творчої людини типовими є інші, продуктивні способи пошуку смислів, які ґрунтуються на використанні діяльнісних цінностей. Продукти творчої діяльності, які можуть бути корисними і оціненими іншими людьми, на наш погляд, у більшій мірі сприяють процесу переоцінки і вироблення нових цінностей, ніж будь-які тривалі сеанси саморефлексії і мислительних експериментів.

Глобальна ціннісна криза виникає тоді, коли людині не вдалося віднайти конструктивних методів подолання моральнісної чи діяльнісної кризи. Оскільки моральнісні і діяльнісні цінності взаємопов'язані (на рівні математичної моделі – це кореляційні зв'язки), то втрата значимості (факторне навантаження) одними цінностями веде до втрати свого ціннісного статусу й іншими.

Як видно з рис. 1., глобальна ціннісна криза характеризується не лише низькими коефіцієнтами кореляції окремих цінностей з факторними осями, а й спрощенням семантичної структури цінностей, що проявляється у падінні рівня диференційованості ціннісної сфери і, як наслідок, у втраті ціннісного статусу й зникненні окремих конструктів. Глобальна ціннісна криза призводить до стійких негативних станів, таких як відчуття втрати смислу життя, що у свою чергу нерідко проявляються у суїцидних намірах. Творчість і в цьому випадку може бути ефективним ресурсом для виходу з кризи, але, на відміну від охарактеризованих раніше випадків, людина навряд чи зможе подолати глобальну ціннісну кризу самотійно. Психологічна реабілітація у цьому випадку має ґрунтуватися на допомозі інших людей навіть у тому випадку, коли вона планується кваліфікованим психологом, а не є продуктом співпереживання близьких та друзів. Щоб досягти катарсису, людина має пройти заново шлях становлення ціннісної свідомості: спочатку співпраця з іншими людьми і

інтеріоризація цінностей, потім індивідуалізація і реалізація потреби у персоналізації, і, нарешті самоактуалізація уже видозмінених, власних цінностей.

Локальні кризи як правило не призводять до особистісних зламів, але це справедливо лише тоді, коли йдеться про творчо обдаровану особистість. Відмінність між обдарованою і пересічною людиною полягає у феномені свідомості, який ми назвали **ціннісною когнітивною складністю**. На відміну від обдарованих людей з їх диференційованою (15-30 цінностей) і структурованою ціннісною свідомістю, ціннісна свідомість пересічних людей

71

може бути описана значно меншою кількістю ціннісних конструктів (7–10), які як правило мають не структурні, а синонімічні взаємозв'язки, оскільки не факторизуються (або ж складають один фактор) в рамках описаної нами методики. Таким чином, всі цінності пересічної особистості описуються всього кількома конструктами і втрата ціннісного статусу одним із них не може бути компенсована переструктуруванням цінностей, і веде не до локальної, а до **глобальної ціннісної кризи**. Так, провідні цінності переважної більшості студенток-третьокурсниць, яких ми досліджували, можна описати одним-єдиним конструктом “потреба у коханні” і у тому випадку, коли ця потреба не реалізована, спостерігаються усі ознаки життєвої кризи. Іншими словами, людина із низьким рівнем ціннісно-когнітивної складності свідомості, малим набором моральнісних і особливо діяльнісних цінностей, перебуває у стані, що нагадує перманентну життєву кризу, але це лише з точки зору розвиненої особистості. З іншого боку, низький рівень структурованості ціннісної свідомості пересічних людей і, що головне, її низький ціннісний статус, дають підстави для висновку про **кризову резистентність** пересічних людей. Для того, щоб виникло кризове явище, необхідна суперечність між зовнішніми чинниками і особистісно значимими внутрішніми ціннісними утвореннями. У випадках, коли особистісні цінності не є надто важливими, тобто ними можна знехтувати, поведінка стає зовнішньо обумовленою і кризи не виникає. Така стратегія переломлюючись у свідомості людини, трансформується у суб'єктивну фаталістичну життєву концепцію.

Таким чином, можна говорити про **два типи кризової резистентності**. Перший тип представлений когнітивно складною структурою ціннісної свідомості, яка типова для творчо обдарованих людей. Кризові явища тут долаються завдяки пластичності, здатності до переструктурування суб'єктивних цінностей, які, залишаючись сталими, визначають внутрішню активність людини відносно незалежно від зовнішніх обставин.

Прикладом другого типу кризової резистентності є когнітивно проста ціннісна свідомість пересічних людей, яка просто змінює своє змістове наповнення під тиском зовнішніх обставин. Матрицею для полегшення таких видозмін може слугувати фольклор, де

закріплено різноманітні, часом діаметрально протилежні, способи діяльності. Справді, коли простота ціннісної свідомості не дозволяє людині виробити власну життєву філософію, то краще скористатися фіксованими способами поведінки, закріпленими у соціальних нормах і соціальних ролях. На відміну від творчо обдарованих людей, які переважно є самодостатніми і соціально нерегламентованими, пересічні люди потрапляють у ситуацію життєвих криз саме внаслідок нормативних чи рольових конфліктів. Відзначаючись зниженим рівнем суб'єктності, внутрішньої стійкості і самодостатності, пересічний індивід потрапляє у своєрідну рольову пастку, що веде до кризових явищ за будь-яких умов. Як зазначає П.П. Горностай, “при внутрішній детермінації рольової поведінки ми маємо зовнішній рольовий конфлікт, ...при зовнішній детермінації ми будемо мати внутрішній рольовий конфлікт” [7; 73]. Зазначимо, що для пересічних

72

людей, на нашу думку, є типовою зовнішня локалізація як кризогенних факторів, так і цінностей, які здатні їх нейтралізувати.

Розроблена з позицій суб'єктно-ціннісного підходу типологія життєвих криз дозволяє визначити засади продуктивного виходу із кризових ситуацій. Вони мають базуватися на принципі власної активності особистості, яка забезпечується функціонуванням когнітивно складної ціннісної свідомості особистості, що з допомогою динамічного та гнучкого поєднання моральнісних і діяльнісних цінностей робить можливими творчу адаптацію та розвиток людини у мінливому світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Братусь Б.С. Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.
2. Зинченко В.П. Идеи Л.С.Выготского о единицах анализа психики //Психол. журн., 1981. – Т.1. – № 2. – С.118-133.
3. Моляко В.А. Психология конструкторской деятельности. – М.: Машиностроение, 1983. – 134 с.
4. Моляко В.О., Музика О.Л. Особливості стратегіальної організації свідомості технічно обдарованої особистості. – В кн.: Духовність як основа консолідації суспільства. Міжвідомчий науковий збірник. – К.: Інститут “Проблеми людини”, 1999. – Т.16. – С. 131-136.
5. Музика О.Л. Ціннісна свідомість і розвиток обдарованості. - К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. - 24 с.
6. Музика О.Л. Ціннісна свідомість обдарованої особистості на тлі ціннісної кризи суспільства //Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: Матеріали методологічного семінару АПН України. - К.: Гнозис, 1998.- С.397-401.
7. Психологія життєвої кризи /Відп. ред. Т.М. Титаренко.– К.: Агропромвидав, 1998.– 348 с.
8. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности: Руководство по репертуарным личностным методикам.: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1987. – 236 с.